

DOR: 20.1001.1.26455714.1402.7.2.9.5

Comparative assessment of contemporary thematic interpretation methods: inferential, revelational, grounded theory

(Received: 2022-12-04 Accepted: 2023-05-27)

Tahere Mohseni¹, Nasim Teymouri²

Abstract

The current age is the era of the flourishing of different styles of thematic interpretation methods including the inferential (Istintaqi) method, the revelational (Tanzili) method, and the grounded theory method. Familiarity with these procedures will assist researchers in taking advantage of them and discovering the Qur'anic theory more precisely. Of the most efficient ways to recognize each style is their comparative evaluation; because it is in the light of comparison that the weaknesses and strengths of each style are more revealed and the possibility of upgrading each method and as a result a higher understanding of God's purpose is provided. Therefore, this article has tried to evaluate the three mentioned procedures concerning thematic interpretation via the method of comparison and analysis and take a step forward towards a more detailed discovery of each procedure. The titles "Quran, a Book for history, not in History", "The Ability of the Quran to Respond to new issues", "The Need to discover the Perspective of the Quran", "The Systematization of the Quran", "The social nature of the problem", "The need to benefit from human experience" are criteria that base on them comparison is made in terms of two aspects of commonality and difference. It seems that each of the mentioned methods is efficient in some ways and needs to be revised in some other ways, which is possible with the comparison made.

Keywords: thematic interpretation, inferential (Istintaqi) procedure, revelational (Tanzili) procedure, grounded theory.

1) Assistant Professor. Comparative interpretation. Imam Sadiq University (peace be upon him) Sisters Campus, Tehran, Iran (The Corresponding Author) Email: t.mohseni@isu.ir

2) Level 4 comparative interpretation. Kausar Islamic Science Education Complex, Tehran, Iran Email: nasitey@gmail.com

سال هفتم
شماره دوم
پیاپی: ۱۳
پاییز و زمستان
۱۴۰۲

مقایسه تطبیقی سبک‌های تفسیر موضوعی معاصر استنتاجی، تنزیلی، نظریه داده‌بنیاد

(تاریخ دریافت: ۱۳-۰۹-۱۴۰۱ تاریخ پذیرش: ۰۶-۰۳-۱۴۰۲)

طاهره محسنی^۱، نسیم تیموری^۲

سال هفتم
شماره دوم
پیاپی: ۱۳
پاییز و زمستان
۱۴۰۲

چکیده

عصر حاضر، دوران شکوفایی سبک‌های مختلف تفسیر موضوعی از جمله رویه استنتاجی، رویه تنزیلی و رویه نظریه داده‌بنیاد است. شناخت این رویه‌ها موجب بهره‌وری بیشتر از آن‌ها و کشف دقیق‌تر نظریه قرآنی می‌شود. از کارآمدترین راه‌های شناخت هر سبک، ارزیابی تطبیقی آنهاست؛ چرا که در پرتو مقایسه است که نقاط ضعف و قوت هر سبک، بیشتر آشکار شده و امکان ارتقاء هر سبک و در نتیجه درک بالاتر مراد الهی فراهم می‌شود. از این رو، این مقاله تلاش کرده است تا با روش تطبیق و تحلیل به ارزیابی سه رویه مذکور در سبک تفسیر موضوعی بپردازد و گامی در جهت کشف دقیق‌تر هر رویه بردارد. عناوین «قرآن، کتابی برای تاریخ نه در تاریخ»، «قابلیت پاسخگویی قرآن در مسائل نوپدید»، «لزوم کشف دیدگاه قرآن»، «نظام‌وارگی قرآن»، «اجتماع‌خیز بودن مسأله»، «لزوم بهره‌وری از تجربه بشری» و «یکسان نبودن متن معصوم و غیرمعصوم» ملاک‌هایی هستند که در این مقاله بر اساس آن‌ها، مقارنه در دو جنبه اشتراکی و افتراقی صورت پذیرفته است. به نظر می‌رسد که هر یک از سبک‌های مذکور از جهاتی کارآمد و از جهاتی نیاز به بازبینی دارند که با مقارنه صورت‌پذیرفته این امر ممکن می‌شود.

واژگان کلیدی: تفسیر موضوعی، رویه استنتاجی، رویه تنزیلی، نظریه داده‌بنیاد.

(۱) استادیار تفسیر تطبیقی دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) پردیس خاوران، تهران، ایران (نویسنده مسئول) ایمیل: t.mohseni@isu.ir
(۲) سطح ۴ تفسیر تطبیقی مجتمع آموزش علوم اسلامی کوثر، تهران ایران ایمیل: nasitey@gmail.com

۱. مقدمه

دو سبک کلان در تفسیر قرآن کریم متصور است؛ سبک تفسیر ترتیبی و سبک تفسیر موضوعی. در عصر حاضر که نحله‌های اعتقادی از هر گوشه‌ای سربرآورده و شبهات روزافزون در ذهن اقشار جامعه به خصوص جوانان ایجاد می‌شود، بیش از هر زمانی درک دیدگاه قرآن در مسائل مختلف ضرورت دارد. این مهم از دستاوردهای تفسیر موضوعی است که در دوران معاصر به انحای مختلفی صورت می‌پذیرد.

رویه استنتاجی، رویه تنزیلی و رویه نظریه داده‌بنیاد، سه شیوه مطرح معاصر در سبک تفسیر موضوعی است. مراد از «رویه استنتاجی» روشی است که در آن محقق در پی کشف نظریه قرآنی در مسأله‌ای است که از متن اجتماع برخاسته و دغدغه جامعه گشته است. مبدع این رویه شهید صدر می‌باشد که معتقد است اگر مسأله تحقیق از جامعه گرفته نشود و باز اگر نظریه قرآن درباره آن مسأله کشف نگردد، تفسیر موضوعی تحقق نیافته است. توضیح آن که محقق در این شیوه تفسیری، صرف هر موضوعی از موضوعات قرآنی به تحقیق نپرداخته بلکه در موضوعی که در جامعه به مسأله تبدیل شده و سؤالات و شبهات درباره آن رواج یافته، به سراغ قرآن می‌آید و هدف او از این روی آوری، عملیاتی کردن آموزه‌های قرآن و ورود آن‌ها به متن زندگی انسان‌ها و رفع مشکلات جامعه است. در حقیقت محقق استنتاجی همواره پرسش‌های جدید جامعه را به قرآن عرضه کرده و به پاسخیابی از آن برمی‌آید. قرآن در این رویکرد برخلاف رویکردهای قبل از آن، متنی ساکن و بی‌حرکت نیست بلکه متنی پویا و زنده است که می‌تواند بر اساس نیازهای زمانه، پاسخگو باشد. (صدر، ۱۳۷۹ش: ۳۸)

«رویه تنزیلی» یا تفسیر به ترتیب نزول، رویه‌ای روش‌محور است. طرفداران این رویه بر این باورند که قرآن علاوه بر محتوا، روش نهادینه کردن آموزه‌های قرآنی و تغییر و تحول فرهنگی در هر عصر را هم در اختیار قرار می‌دهد. محقق تنزیلی معتقد است کشف کیفیت هنجارسازی فرهنگی از طریق توجه به سیر تبلیغی حضرت رسالت و بررسی آیات به ترتیب نزول امکان‌پذیر است و این مهم، برای کشف گام‌های مورد نیاز در نهادینه کردن معارف الهی ضروری بوده و و بدون آن محقق تنها به محتوای قرآنی آن هم به طور ناقص دست یافته و به روش پیاده‌سازی آن نائل نمی‌شود. به عبارت دیگر این رویه که در پی کشف روش پیامبر (ص) در نهادینه کردن آموزه‌های قرآنی و بومی‌سازی آن روش‌ها در جامعه حاضر است؛ سعی دارد با در نظر گرفتن فرهنگ عصر نزول و گام‌هایی که پیامبر اکرم (ص) در تغییر فرهنگ جاهلی و نهادینه‌سازی فرهنگ قرآنی برداشتند و مقایسه آن با فرهنگ هر زمانه، به بومی‌سازی آن مراحل با توجه به فرهنگ و مقتضیات هر عصر اقدام کند. (بهجت‌پور، ۱۳۹۲ش: ۱۸۸ و ۱۹۸ و ۲۵۵)

برخی دیگر از محققان در پی نگاه تحلیلی از آیات قرآن برآمده و «نظریه زمینه‌ای یا داده

بنیاد» را برگزیده‌اند. نظریه داده‌بنیاد، شیوه‌ای برای تحلیل داده‌های کیفی نظیر یک متن است تا در نهایت، نظریه‌ای از تحلیل این داده‌ها استخراج شود. محقق در این رویه در سراسر مراحل تحلیل تلاش می‌کند کاملاً خالی‌الذهن بوده و صرفاً از طریق داده‌ها به نظریه واحد برسد. از همین رو، این روش را نظریه داده‌بنیاد می‌نامند؛ زیرا مبتنی بر داده‌های متنی است. سیر رسیدن از داده‌های خام به نظریه شامل چهار مرحله اصلی کدگذاری، مقوله‌بندی، مفهوم‌پردازی و رسیدن به نظریه است. متن اولیه که داده خام نامیده می‌شود به وسیله کدهایی که حاصل اطلاعات متن است، کدگذاری می‌شوند. تا بدین ترتیب در مرحله بعد در محورهای کلی‌تر دسته‌بندی شوند که به آن مقوله‌بندی گویند. مرحله سوم، مفهوم‌پردازی است. مفهوم‌پردازی به شناسایی الگو که همان نظریه است، منجر می‌شود. در این مرحله، چند مقوله می‌تواند یک مفهوم را به دست دهد. مفاهیم در این مرحله، محتوایی عام‌تر نسبت به مقوله‌ها دارند و انتزاعی‌تر هستند. در نهایت هم محقق از تحلیل مفاهیم به دست آمده به نظریه‌ای واحد از آن می‌رسد. (مونیکه و همکاران، ۱۳۹۴ش: ۳۵۳ - ۳۲۸)

هر یک از رویه‌های شماره شده، مدعی کشف دقیق‌تر و صحیح‌تر دیدگاه قرآن در موضوعات مختلف هستند. بنابراین مقارنه آن‌ها به منظور روشن شدن میزان کارآمدی آن‌ها ضروری می‌نماید. امری که تاکنون مغفول مانده و گامی در جهت کشف میزان صحت و سقم رویه‌های مطرح در سبک تفسیر موضوعی برداشته نشده است.

۱.۱. پیشینه

در این بخش پیشینه سه رویه تفسیر موضوعی استنتاجی، تفسیر موضوعی تنزیلی و تفسیر موضوعی نظریه داده‌بنیاد به اختصار از نظر می‌گذرد.

۱.۱.۱. رویه استنتاجی

با طلوع مکاتب متنوع و مسائل جدید، نیاز به دیدگاه قرآن و پاسخگو بودن آن به عنوان معجزه جاودانه، شهید صدر را به ابداع سبک تفسیر موضوعی استنتاجی ترغیب کرد. کتاب «سنت‌های تاریخ و فلسفه اجتماعی در مکتب قرآن» این شهید نواندیش که بر پایه دیدگاه‌های خاص اندیشمندان اروپایی نگاشته و در سال (۱۳۹۹ق) چاپ شده است، راه عملی بهره‌وری از معارف اسلامی به روش نوین را به قرآن‌پژوهان و تشنگان معارف الهی ارائه داده است.

گفتنی است پیش از او، شهید مطهری در کتاب «جامعه و تاریخ» در سال (۱۳۵۷ش) طی فصول متعدد به بررسی جامعه و تاریخ از منظر قرآن به منظور اصلاح برداشت‌های غلط متأثر از مکاتب مادی پرداخته بود ولی ابداع رویه نظام‌مند استنتاجی با ساختار ویژه توسط ایشان صورت گرفته است.

کتاب «فلسفتنا» در سال (۱۴۲۹ق) و در میانه دهه سوم زندگی شهید صدر یعنی زمانی که سیل ویرانگر فرهنگ غربی بر پایه بنیان‌های تمدنی و مبانی معرفتی آنان درباره هستی و زندگی اجتماع به نبرد با جهان اسلام می‌پردازد، نگاشته شده است. این کتاب به ارائه دیدگاه اسلام در برابر سایر نظام‌های فکری-فلسفی به ویژه مارکسیسم پرداخته است. کتاب «المدرسه القرآنیه» در سال (۱۴۲۱ق) از دیگر تألیفات این محقق قرآنی است. از آنجا که مطالب این کتاب به صورت درس ارائه شده است، فصل‌بندی نشده ولی موضوعات آن را می‌توان در سه محور تفسیر موضوعی و ترتیبی، سنت‌های الهی و عناصر اجتماعی از نظر قرآن تقسیم‌بندی کرد.

شایان ذکر است دانشمندان بسیاری نظیر علامه طباطبایی، جوادی آملی، جعفر سبحانی، مکارم‌شیرازی، در جای جای تفاسیر و آثار خود از روش استنتاجی بهره برده‌اند. به عنوان نمونه علامه طباطبایی ذیل آیه ۴۷ سوره حج ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ﴾، با استنتاج از قرآن، این قول که مراد از روز مذکور در آیه، روز آخرتی باشد که برابر با هزار سال از روزهای دنیایی است و در آن کفار عذاب شوند یا منظور شدت عذاب باشد که از سختی به نظرشان هزار سال آید، به دلیل ناسازگار بودن با صدر آیه و آیه بعدی رد می‌کند. ایشان آیه ﴿وَكَأَيُّنَ مِنْ قَرْيَةٍ أَمَلَيْتُ لَهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذْتُهَا وَإِلَى الْمَصِيرِ﴾ را متمم جمله ﴿وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ﴾ می‌داند به این معنا که زمان اندک و بسیار نزد پروردگار تو یکسان است؛ چرا که بسیاری از ظالمان را بعد از مهلت مؤاخذ کرده است. ایشان همچنین جمله «وَإِلَى الْمَصِيرِ» را بیان علت تعجیل نکردن خداوند در عذاب کفار می‌داند؛ زیرا وقتی بازگشت همه به سوی اوست دیگر خوف فوت برای او تصور ندارد تا در عقاب ظالمان و کفار عجله کند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۳۸۹/۱۴) همانطور که از نظر گذشت علامه با بررسی عبارات قرآنی در حقیقت این کتاب آسمانی را به نطق درآورده و تعابیر و تفاسیر دیگر را رد می‌کنند. استاد جوادی آملی نیز از این روش بسیار استفاده کرده‌اند به عنوان مثال در آیه پیش‌گفته ضمن هم عقیده بودن با علامه اضافه می‌فرماید که صبر هزار ساله خدا به منزله صبر یک روزه است؛ زیرا که «لیس عند ربک صباح و لالمساء» زیادی و کمی، دوری و نزدیکی، همه برای او یکسان است بنابراین صبر هزار ساله برای او مثل صبر یک روزه است. ایشان نیز این احتمال را که یک روز نزد خدا به اندازه هزار سال باشد را بعید و مخالف سیاق آیه دانسته است. (جوادی آملی، ۱۳۹۰ش: ۳۲۹/۶)

مقاله‌ای با بهره‌گیری از روش استنتاجی به رشته تحریر درآمده‌اند از جمله؛ مقاله «روش‌شناسی شهید صدر در اقتصاد اسلامی؛ از نگاهی دیگر» اثر عبدالحمید معرفی محمدی در سال ۱۳۹۳ش که در آن مؤلف تلاش کرده با روش تحلیلی به تبیین منطق استدلالی شهید صدر بپردازد. مقاله «روش کشف سیاست‌های پیشرفت با تأکید بر آراء شهید صدر»

اثر امین‌رضا عابدی‌نژاد داورانی در سال ۱۳۹۴ش دیگر نوشتار برگرفته از آراء شهید صدر است. مؤلف در این مقاله در تلاش است سیاست‌های پیشرفت را با توجه به مبانی، اهداف، احکام و گسترش روش کشفی شهید صدر به دست آورد.

۱. ۱. ۲. رویه تنزیلی

هرچند تفسیر تنزیلی، قدمتی به قدر نزول قرآن دارد و صاحب نظران بر این باورند که قدمت این سبک به عصر نزول وحی بازگشته و مستندات نیز از عملکرد اهل بیت (ع) به سبک تنزیلی در رأس ایشان مصحف امیر مؤمنان ارائه داده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۲۶/۲۲، ۳۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱/۲۳۱) ولی تفسیرنگاری به دو صورت تفسیر تنزیلی ترتیبی و تفسیر تنزیلی موضوعی را می‌توان محصول قرن چهاردهم هجری دانست.

مقاله «مهندسی فرهنگ‌سازی نماز در تفسیر تنزیلی» اثر «سعیده آقایی اقدم» در سال ۱۳۹۴ش از جمله آثاری است که با بهره‌گیری از تفسیر موضوعی تنزیلی نگاشته شده است. مؤلف در این کتاب بر اساس رویه تنزیلی روش‌هایی را برای نهادینه‌سازی نماز در جامعه استنباط کرده است. مقاله «مهندسی عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی» اثر «مرحمت سلیمانی» در سال ۱۳۹۴ش از دیگر آثار تفسیر تنزیلی موضوعی است که مؤلف در آن بر اساس سیر نزول آغاز فرهنگ‌سازی عفاف را در مکه و تشریح قوانین حجاب را مربوط به مدینه می‌داند. مقاله «مراحل عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی» اثر «اکبر داننده» و «حمید محمدی‌راد» و «عزیزه محمدی‌راد» در سال ۱۳۹۶ش در پی الگودهی به جاهلیت مدرن به منظور کشف روش از قرآن به ترتیب نزول تمسک می‌جوید. «سیر فرهنگ‌سازی پوشش اسلامی» اثر «عبدالکریم بهجت‌پور» سال ۱۳۹۶ش و «سیر تنزیلی اسماء و صفات قرآن» سال ۱۳۹۸ش از زینب بهجت‌پور از دیگر آثاری است که با بهره‌وری از این رویه نگاشته شده است.

۱. ۱. ۳. رویه نظریه داده‌بنیاد

این رویه توسط دو محقق آمریکایی به نام‌های «بارنی گلیزر» و «آنسلم اشتراوس» در میانه دهه ۱۹۶۰م. و در حوزه پیراپزشکی و پرستاری در پی یافتن روشی برای تولید نظریه، حین یک فعالیت تحقیقاتی شکل گرفت. بعد از آن وارد حوزه علوم انسانی گشت. با وجود پژوهش‌هایی که بر مبنای نظریه داده‌بنیاد در عرصه‌های مختلف از جمله مطالعات اجتماعی و فرهنگی صورت گرفته است، تحقیقات به عمل آمده با استفاده از این نظریه در حوزه آموزه‌های قرآن و تفسیر بسیار محدود و محصول چند دهه اخیر است. این پژوهش‌ها نیز عمدتاً به صورت مقاله ارائه شده‌اند تا گزارش‌های پژوهشی یا کتاب.

از میان مقالات انجام گرفته می‌توان به مقاله «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی

پیشرفت بر اساس نظریه پردازی داده محور از قرآن» اثر علی نقی ایازی و علی ربانی خوراسگانی در سال ۱۳۹۲ش اشاره کرد که در آن، موانع اجتماعی تفکر در پیشرفت با بهره گیری از قرآن و بر اساس نظریه داده بنیاد شناسایی شده است. برای این منظور از یک سو موانع ناظر به تعاملات اجتماعی تفکر و پیامدهای آن از قرآن استخراج شده و از سوی دیگر به تعیین معیار اجتماعی معرفت پرداخته شده است.

مقاله «شناسایی مؤلفه‌های مدیریت تربیت بر مبنای آموزه‌های قرآن کریم به منظور ارائه مدل مفهومی نظریه داده بنیاد» اثر بهادر شنبیدی و محبوبه سادات قدوی در سال ۱۳۹۵ش مقاله‌ای دیگر در این زمینه است که در آن برای شناسایی مؤلفه‌های مدیریت تربیت از منظر قرآن و ارائه الگویی برای آموزش و پرورش، ۱۴۵ آیه از قرآن را که به نحوی با مدیریت تربیت در ارتباط هستند، جمع آوری و در ۱۳۳ کد اولیه جای گرفته‌اند. در این پژوهش، سه عامل «شایسته‌گزینی»، «آینده‌سازی سازمانی» و «فرآیند مدیریتی» به عنوان مؤثرترین عوامل در مدیریت تربیت معرفی شده است که هر یک دارای خرده مضامینی منحصر به فرد است که شاخص‌ترین آن‌ها در «شایسته‌گزینی» مضمون «تعهد»، در «آینده‌سازی سازمانی» مضمون «بالندگی» و در «فرآیند مدیریتی» مضمون «عملکرد» است. بر اساس این پژوهش، ملاحظاتی برای مدیریت تربیت ضروری است. نخست، دو شاخص «تعهد» و «تخصص» مدیران برای تعیین نظام مدیریتی باید در مقیاس کمی و کیفی به صورت توأمان سنجیده شود. دوم، توان مدیران در تصویرسازی آینده و نگارش چشم‌اندازی دقیق برای ساختار تربیتی بر اساس نظام ارزشی و آموزه‌های قرآنی افزایش یابد. سوم، در هر مرحله از عملکرد، نسبت خروجی‌ها به ورودی‌ها ارزیابی گردد. (شنبدی و قدوی، ۱۳۹۵ش: ۲۳)

مقاله دیگر که با بهره‌گیری از روش داده بنیاد به کشف نظریه قرآنی پرداخته است، مقاله «طراحی الگوی تربیت اجتماعی از منظر قرآن و سنت بر اساس نظریه داده بنیاد» اثر اسماعیل نوربخش ولاشیدی و همکاران در سال ۱۳۹۹ش است که در آن تلاش شده است الگویی برای تربیت اجتماعی بر اساس آیات قرآن و روایات معصومین (ع) ارائه شود.

همانطور که ملاحظه شد تفسیر موضوعی تنزیلی قدمتی بیش از سایر سبک‌های مذکور دارد، هر چند شکوفایی این سبک تفسیری نیز در قرن حاضر صورت پذیرفته است. همانطور که طلوع سبک تفسیر موضوعی استنطاقی و تفسیر موضوعی داده بنیاد نیز محصول همین قرن است.

۲. مقارنه مبانی تفسیر موضوعی استنطاقی، تنزیلی و داده بنیاد

برخی از اصول نظیر «یگانگی و عدم جسمانیت خدا»، «عصمت انبیاء»، «مصونیت مصحف شریف از تحریف» عام بوده و در بیشتر رویه‌های تفسیری شیعه در نظر گرفته می‌شوند و محقق با لحاظ آن‌ها به سراغ کشف دیدگاه قرآن نسبت به یک موضوع می‌رود. در غیر این

صورت، این احتمال وجود دارد که دیدگاه کشف شده با اصول ثابت اسلامی مغایرت داشته باشد. (سعیدی‌روشن و همکاران، ۱۳۹۸ش: ۸۸) برخی از مبانی نیز خاص هر رویه تفسیری است و افتراق سبک‌های تفسیری به موجب تفاوت این مبانی است. در این بخش، برخی از مبانی سه سبک مذکور به مقارنه گذاشته می‌شود. در بین این مبانی اختصاصی، برخی از آن‌ها در این سه سبک مشترک و برخی متفاوت است که به هر یک به صورت جداگانه پرداخته می‌شود.

۲. ۱. مبانی اشتراکی

«قرآن، کتابی برای تاریخ نه در تاریخ»، «قابلیت پاسخگویی قرآن در مسائل نوپدید»، «لزوم کشف دیدگاه قرآن» از جمله مبانی مشترک سبک تفسیر موضوعی استنطاقی، تنزیلی و نظریه داده‌بنیاد است.

۲. ۱. ۱. قرآن کتابی برای تاریخ، نه در تاریخ

محقق رویه استنطاقی، قرآن را موهبتی الهی و پایان‌ناپذیر می‌داند که در پرتو آن می‌توان به موضع حقیقی اسلام دست یافت. (صدر، ۱۴۲۱ق: ۲۳) او دین اسلام را دارای منشأ الهی و تنها راه نجات انسان تا همیشه تاریخ می‌داند. به دیگر تعبیر، از منظر محقق استنطاقی، قرآن، کتابی جامانده در تاریخ و برای برهه‌ای خاص و هدایت عده‌ای خاص نیست؛ بلکه قرآن، کتابی برای همیشه تاریخ است که تفضلی از سوی خدای سبحان بوده و معارف و هدایت‌های آن تمام‌ناشدنی است پس ناگزیر باید تمامی ابزارهای لازم برای سعادت انسان را در همه امور زندگی تا به ابد، فراهم سازد. (دادگر، ۱۳۸۰ش: ۱۵) شهید صدر، در این باره بر این باور است که نباید انتظار بیان تفصیلی تمام وقایع را بسان یک کتاب تاریخی از قرآن داشت و نباید آموزه‌های آن را بسان کتابی در تاریخ خاص، محدود به عصر نزول کرد؛ بلکه باید از چشمه جوشان و سخاوت بی‌پایان آن متناسب با هر عهد و زمانه‌ای بهره جست. در حقیقت محقق در رویه استنطاقی، آموزه‌ها و مفاهیم قرآنی را برای هر زمانی کاربردی می‌داند. مراد از کاربردی بودن مفاهیم قرآن، توانایی آن در پاسخگویی به پرسش‌های متأثر از زمانه است به نحوی که توانایی استخراج معارف قرآنی با انتظارات فعلی و شرایط هر عصر ممکن باشد. (جلیلی، ۱۳۸۷ش: ۱۷۷-۱۷۹)

در دیدگاه محقق تنزیلی نیز قرآن، کتاب تربیت و تحول انسان تا روز قیامت بوده و این معجزه جاودان مخصوص مخاطبان نخست و اعراب معاصر پیامبر (ص) نمی‌باشد؛ زیرا اول این که رسالت پیامبر (ص) بر طبق آیه ۲۸ سوره سبأ ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾؛ «و ما تو را جز برای همه مردم نفرستادیم تا بشارت دهی و بترسانی؛ ولی بیشتر مردم نمی‌دانند» و آیه ۱۰۷ سوره انبیاء ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً

لِّلْعَالَمِينَ؛ ما تو را جز برای رحمت جهانیان نفرستادیم» و آیه ۵۲ سوره قلم «وَمَا هُوَ إِلَّا ذَكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ» «در حالی که این (قرآن) جز مایه بیداری برای جهانیان نیست» جهانی است. دوم این که حضرت رسول (ص) به شهادت آیه ۴۰ سوره احزاب «مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا»؛ «محمد (ص) پدر هیچ یک از مردان شما نبوده و نیست؛ ولی رسول خدا و ختم کننده و آخرین پیامبران است؛ و خداوند به همه چیز آگاه است» و آیه ۳۳ سوره توبه «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»؛ «او کسی است که رسولش را با هدایت و آیین حق فرستاد، تا آن را بر همه آیین‌ها غالب گرداند، هر چند مشرکان کراهت داشته باشند» خاتم پیامبران است. سوم این که بنابر آیه ۳۰ سوره روم «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ»؛ «پس روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن! این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر آن آفریده؛ دگرگونی در آفرینش الهی نیست؛ این است آیین استوار؛ ولی اکثر مردم نمی‌دانند.» معارف و محتویات دین اسلام منطبق بر فطرت انسان‌هاست. همه موارد مذکور نشان می‌دهد که آموزه‌های قرآن محصور و محدود به عصر رسالت نبوده و برای همه اعصار قابل استفاده است. (بهجت پور، ۱۳۹۳ش: ۹۸)

روش‌های تولید نظریه در روش نظریه داده‌بنیاد، نشان از آن دارد که محققان این رویه نیز قرآن را کتابی برای همیشه تاریخ دانسته و آن را محدود به زمان خاص نمی‌دانند. چنانچه در «بسط نظری» و «اصلاح نظری» که دو رویکرد در پرورش نظریه است به جرح و تعدیل نظریه پرداخته می‌شود که این امر در عرصه قرآن نشان از جریان داشتن و تازگی قرآن دارد. به این نحو که در «بسط نظری» نظریه موجود در زمینه یا شرایط جدید ارتقاء و بسط می‌یابد و در «اصلاح نظری» پژوهشگر با داده‌های جدید به بسط و جرح و تعدیل نظریه موجود می‌پردازد که تحلیل داده‌های تجربی جدید ممکن است منجر به فهم نظریه جدیدی شود. (مونیکه و همکاران، ۱۳۹۴ش: ۴۰۵) به عنوان نمونه در مقاله «طراحی الگوی تربیت اجتماعی از منظر قرآن و سنت بر اساس نظریه داده‌بنیاد» با اشاره به آیه ۳۲ سوره حج «... مَن يَعْظُمُ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِن تَقْوَى الْقُلُوبِ»؛ «هر کس شعائر خدا را گرامی بدارد، پس این از تقوای دل‌هاست.» تکریم و احترام به شعائر دینی را موجب برپایی اسلام دانسته و بر این نکته تأکید کرده که خانواده‌ها و مدارس با برگزاری مراسم مذهبی و تکریم و بزرگداشت آن نقش مهمی در تربیت فرزندان به منظور تکریم شعائر الهی دارند (نوربخش و لاشدی و همکاران، ۱۳۹۹ش: ۷۹) و یا با استناد به آیه ۱۰۴ (سوره آل عمران) «وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»؛ «باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی، و امر به معروف و نهی از منکر کنند و آن‌ها همان رستگارانند» تشویق و ترویج امور نیک و جلوگیری از اعمال ناپسند و مرزشکنی‌ها را نیاز جامعه امروز

معرفی کرده‌اند. (همان: ۸۲) همانطور که ملاحظه می‌شود با اتکا بر فراتاریخی بودن قرآن از آموزه‌های آن در اعصار بعد بهره برده می‌شود.

۲.۱.۲. قابلیت پاسخگویی قرآن در مباحث نوپدید

محقق در رویه استنتاجی بر این باور است که قابلیت پاسخگویی قرآن محدود به موضوعاتی خاص نبوده و این ظرفیت را داراست که به مسائل نوپدید و به روز پاسخ دهد. به عبارتی دیگر تنوع و گستره موضوعات در این رویه تفسیری، وسعتی به بلندای اندیشه بشری دارد؛ زیرا که قرآن در این رویه با حیات اجتماعی پیوند خورده و عرصه‌ای نامتناهی می‌یابد و بدین ترتیب بخشش بی‌پایان و معانی ژرف خود را - که آیات و روایات بدان اشاره دارد - به منصف ظهور می‌گذارد. (صدر، ۱۳۷۹ش: ۳۹) شهید صدر، قرآن را تفضلی از سوی خداوند متعال می‌داند که کلمات آن تمام‌ناشدنی است و راه شناخت این جاودانگی را تفسیر موضوعی می‌داند؛ زیرا تنها از این طریق است که می‌توان به نظر الهی در هر موضوعی دست یافت. او که اثبات جاودانگی قرآن را از مزایای تفسیر موضوعی می‌داند، بر این باور است که قرآن با تفسیر موضوعی به جهان خارج پیوند خورده و در پی ابداعات و نوآوری‌های مستمرش در پاسخ به موضوعات نوپدید، جاودانه بودنش نمایان می‌گردد. (صدر، ۱۴۲۱ق: ۱۸-۲۰) از دید محقق رویه استنتاجی ضروری است مفسر در تفسیر موضوعی در میدانی وسیع‌تر گام نهاده و پیوسته، پربارتر و پربارتر ظاهر شود؛ زیرا این قابلیت را داراست که آفاق گسترده‌تری را درنور دیده و به شبهات و مسائل نوظهور پاسخ دهد. (صدر، ۱۴۲۱ق: ۲۲)

محقق تنزیلی در این باره بر این باور است که قرآن به منظور ایجاد تحول در فرهنگ مردم عصر نزول و نهادینه‌سازی معارف الهی، آموزه‌های خود را در قالب جامعه عصر نزول مطرح کرده و به این ترتیب نمونه عملی از اصلاح رفتار را به منصف ظهور گذاشته است که این نمونه عملی، راهنمایی برای عملیاتی کردن تحول فرهنگی در جوامع و اعصار دیگر است. به عبارت دیگر همانطور که امام صادق (ع) می‌فرماید: «نزل القرآن بایاک اعنی و اسمعی یا جاره» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۶۳۰/۲، ح ۱۴) خدای متعال پیام خود را از راه گفتگو و تعامل با معاصران نزول به دیگران منتقل کرده است. از این رو محقق تنزیلی ویژگی‌های فرهنگی عصر نزول را مورد مذاقه و تأمل قرار داده و دستاوردهای حاصل را بر مقتضیات دوران بعد منطبق می‌سازد تا از این طریق به راهکارهای جدید در فرهنگ‌سازی دست یابد. محقق سبک تنزیلی این فرآیند که با اصطلاح «جری و تطبیق» از آن یاد می‌شود را عامل تداوم و زنده ماندن قرآن در اعصار متأخر از عصر نزول می‌داند و تعبیر مصحف شریف در آیه ۳۱ سوره مدثر ﴿ما هی إلا ذکر للبشر﴾ و آیه ۳۶ همین سوره ﴿نذیراً للبشر﴾ را دلیل عقیده خویش و نشان از جهانی و همگانی بودن قرآن دانسته و بر این مهم تأکید دارد که این معجزه الهی در حصار تنگ زمان و محیط محبوس نمی‌ماند (بهجت‌پور، ۱۳۹۷ش: ۲۳-).

۲۸) و پاسخگوی نیازهای نوپدید اعصار متأخر نیز است.

محقق نظریه داده‌بنیاد نیز با کنار گذاشتن پیش‌فرض‌ها و به کارگیری روش‌های فرآیندی تحلیل، سعی در کشف دیدگاه قرآنی دارد. اصولاً تلاش برای کشف دیدگاه جدید از قرآن کریم رابطه‌ای مستقیم با پاسخگو بودن آن به مسائلی فراتر از زمان نزول دارد که این امر در رویه نظریه داده‌بنیاد نیز مشاهده می‌شود. در حقیقت نظریه داده‌بنیاد، فرآیند ساخت یک نظریه مستند و مدون از طریق گردآوری سازمان‌یافته داده‌ها و تحلیل استقرایی آنها به منظور پاسخگویی به پرسش‌های نوین در زمینه‌هایی است که فاقد مبانی نظری کافی برای تدوین هر گونه فرضیه و آزمون آن هستند. (منصوریان، ۱۳۸۶: ۵) به تعبیر دیگر، نظریه داده‌بنیاد، مجموعه روش‌های انعطاف‌پذیر و فرآیندی است که علاوه بر این که در تحلیل داده‌های متنی به کار می‌رود تا حد زیادی در فهم رفتار انسانی و شناسایی فرایندهای اجتماعی و هنجارهای فرهنگی نوپدید نیز مؤثر است. (تیموری، ۱۴۰۱: ۶۲)

۲. ۱. ۳. لزوم کشف دیدگاه قرآن

صاحب‌نظران در هر سه سبک در پی کشف دیدگاه قرآن در مسائل مختلف هستند. چنانچه طرفداران رویه استنتاجی معتقدند هدف از تفسیر، فراتر از کشف معنای ظاهری الفاظ قرآن است. از منظر این محققان، تنها زمانی می‌توان تفسیری را موضوعی دانست که منجر به کشف دیدگاه قرآن گردد. (موسوی، ۱۳۸۲: ۱۳) شهید صدر به عنوان پرچمدار این گروه، قوام تفسیر موضوعی را منوط بر کشف نظریه می‌داند. او معتقد است تا زمانی که دیدگاه قرآن در موضوعی کشف نشود، عملیات تفسیر به سرانجام نرسیده و تفسیر موضوعی شکل نگرفته است. بر همین اساس است که ایشان تفاسیری که تنها به الفاظ مشترک‌المضمون پرداخته و به دنبال کشف دیدگاه قرآن نبوده‌اند را فراتر از گردآوری آیات و تفسیر ترتیبی نمی‌داند. (صدر، ۱۳۷۹: ۳۷) در حقیقت، هدف تفسیر موضوعی استنتاجی، کشف دیدگاه قرآن درباره مسائل زندگی است به نحوی که قرآن وارد زندگی بشر شده و برای مسائل ناپیدای او راه حل ارائه دهد.

رویه تنزیلی نیز از آنجا که به دنبال کشف راه‌های نهادینه کردن آموزه‌های قرآنی است، ناگزیر باید در موضوعات مختلف، دیدگاه قرآن را دریابد تا بتواند آن را پیاده نماید. توضیح آن که، محقق تنزیلی، قرآن را کتابی تربیتی می‌داند که به صورت فرآیندی و گام به گام ارزش‌های اسلامی را در جامعه معاصر خویش نهادینه کرده است. این که چگونه مردم از شرک به یکتاپرستی روی می‌آورند؟ طریقه احیای ارزش‌های اخلاقی چگونه است؟ روش التزام افراد به اعمال عبودی از جمله حج و نماز و زکات به چه نحو است؟ و پاسخ به پرسش‌هایی از این دست با کشف روش‌های تحول و پیشرفت معارف اسلامی در جامعه عصر نزول و تطبیق آن با جامعه حاضر امکان‌پذیر است (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۷۶) که این

امر با درک دیدگاه قرآن در هر موضوع تحقق می‌یابد هر چند بدان تصریح نشود. کشف نظریه یکی از مراحل اصلی رویه نظریه داده‌بنیاد نیز است. محقق در این رویه، سه مرحله کدگذاری، مقوله‌بندی و مفهوم پردازی را طی می‌کند تا به مرحله چهارم که اصلی‌ترین مرحله و تولید نظریه است، دست یابد. (مونیکه و همکاران، ۱۳۹۴ش: ۳۲۶) گرچه درباره‌ی چستی و نقش نظریه مناقشاتی بین صاحب‌نظران وجود دارد؛ اما به صورت کلی و متداول برخلاف تحقیقات کمی که با یک نظریه آغاز می‌شوند، تحقیقات کیفی که نظریه داده‌بنیاد جزء این دسته از تحقیقات قرار دارد، با یک نظریه آغاز نمی‌شوند بلکه در صورت پیش‌رفتن تحقیق در انتهای کار نظریه‌ای تولید می‌شود. (جانکر و همکاران، ۱۳۹۴ش: ۵۰؛ سعیدی‌روشن و همکاران، ۱۳۹۸ش: ۸۳) در حقیقت آنچه تحقیق کیفی را از توصیف فراتر برده و وارد قلمروی تبیین می‌نماید «نظریه» است. «نظریه» به عنوان آخرین گام در چرخه‌ی تحلیل، درک مفهومی وسیع‌تری از پدیده‌ها را فراهم می‌آورد. (هنینک و همکاران، ۱۳۹۴ش: ۴۰۵) به عنوان نمونه در مقاله «طراحی الگوی تربیت اجتماعی از منظر قرآن و سنت بر اساس نظریه داده‌بنیاد» پس از استخراج مبانی نظام تربیت اجتماعی این نظریه ارائه شده است که برای تربیت اجتماعی مناسب ضروری است معلومات دینی بر محفوظات مقدم و محتوای ارزشی برای درونی سازی ارزش‌ها ساماندهی شود. (نوربخش و همکاران، ۱۳۹۹ش: ۸۵) در نمونه دیگر در مقاله «شناسایی مؤلفه‌های مدیریت بر مبنای آموزه‌های قرآن کریم به منظور ارائه مدل مفهومی نظریه داده‌بنیاد» پس از بررسی مدیران و مسئولان آموزش و پرورش استان‌های مختلف و متعدد کشور، روحانیت و اساتید دانشگاه‌ها و شناسایی مؤلفه‌های مدیریت، این نظریه که سنجش شاخصه‌هایی نظیر تعهد، تخصص و تصویرسازی آینده برای توانمندی مدیران ضرورت دارد، استخراج شده است. (شنبندی و فدوی، ۱۳۹۵ش: ۲۷) همانطور که در این دو نمونه مشاهده می‌شود، کشف نظریه یکی از مراحل ضروری بوده که بدون آن، این نوع پژوهش تحقق نمی‌یابد.

۲.۲. مبانی افتراقی

«نظام‌وارگی قرآن»، «اجتماع‌خیز بودن مسأله»، «لزوم بهره‌وری از تجربه بشری» از جمله مبانی افتراقی این سه سبک تفسیر موضوعی است.

۲.۲.۱. نظام‌وارگی قرآن

مفسر استنتاجی در پی یافتن نظریات قرآن، گرچه به ظاهر از اطلاعات درون قرآن بهره می‌برد؛ اما از آنجا که در تلاش است به یک نظریه کلی دست یابد، با دیدی جامع‌تر و از افقی بالاتر به کل قرآن نگریده و آن را مجموعه‌ای نظام‌مند می‌یابد. امری که در نگاه سطحی‌تر به دلیل تنوع موضوعات قرآنی که به مناسبت‌های مختلف مطرح شده‌اند، به

نظر بعید آمده و کلام الهی عاری از نظم تصور می‌شود؛ در حالی که این اجزای به ظاهر متفرق، واحدهای یک کل را تشکیل می‌دهند که همان نظریه قرآنی باشد. در حقیقت، مفسر استنطاقی با دیدی کلان‌تر در پس این پراکندگی ظاهری، نوعی نظام‌وارگی و ارتباط میان آیات مشاهده می‌کند که حاصلش کشف و استخراج نظریه قرآنی از میان آیات الهی است که اگر این اطمینان به وجود نظم و اتساق میان آیات هم مضمون وجود نمی‌داشت، مفسر خود را در میان حجم وسیعی از معارف پراکنده می‌یافت که ثمری جز اختلافات و نزاع‌های فرقه‌ای در پی نداشت. (صدر، ۱۴۲۱ق: ۱۰ و ۱۱) به همین خاطر است که شهید صدر در عین توجه به موقعیت و بستر جغرافیایی هر آیه و پذیرفتن تفسیر ترتیبی بر این باور است که آیات در بستر جغرافیایی خویش به تنهایی تمام حقیقت و معانی نهفته خود را ظاهر نمی‌سازند؛ بلکه در جوار آیات هم مضمون است که قفل سکوت خود را شکسته و رازگشایی می‌شوند. با این شیوه می‌توان به وجوه مختلف آیات و ابعاد و اضلاع پنهان آن‌ها پی برد و تفسیری نو نمایان ساخت. (یساقی، ۱۳۸۹ش: ۲۱۰)

محقق تنزیلی نیز معترف به نظام‌وارگی مصحف شریف بوده و البته این نظام را در ترتیب نزول می‌داند. او بر این باور است که با توجه به رسالت پیامبر (ص) و سیر طبیعی نزول سوره‌ها، نوعی هماهنگی و تناسب حکیمانه بین سوره حاکم است که سیاق سوره را تشکیل می‌دهد. این تناسب اقتضاء دارد تفسیر به ترتیب نزول صورت پذیرد تا مراد الهی به طور کامل درک شود. در راستای کشف این تناسب، توجه به موضوع محوری هر سوره، غرض و مقصود آن و گام‌های تحولی که هر سوره دنبال می‌کند، ضروری است. محقق تنزیلی معتقد است افزون بر تناسب بین سوره‌ها، بین آیات یک سوره نیز تناسب وجود دارد. «توقیفی بودن آیات هر سوره»، «حکیمانه بودن ترتیب نزول آیات در سوره»، «بلاغت و رسایی معنا و هماهنگی معانی قرآن با مقتضای حال» برخی از دلایل پذیرش این تناسب است. مضاف این که پرورش انسان‌ها که هدف اصلی و کلان قرآن است، اقتضا دارد که قرآن هم چون سخنرانی که با مطالبی متنوع اما هدفمند به دنبال تأثیر تربیتی در مخاطبان خود است از سخنان در مواضع گوناگون برای ایجاد تحول در فرد و جامعه بهره گیرد. به هر ترتیب، فرض وجود تناسب و انسجام چه در بین آیات باشد و چه در بین سوره، اقتضا دارد برای درک این پیوستگی که از سوی حکیم علی‌الاطلاق صورت پذیرفته و بی‌شک مقصودی در پی داشته به ترتیب نزول اهتمام ویژه داشت. این تصور که در بیان آیات قرآن، هیچ نظمی رعایت نشده و همه آیات به مناسبت رویدادهای متفاوت، نازل شده یا این که نظم قرآن تابع زمان نزول بوده و در پی هدایت یا رفع مشکل عقیدتی، گراشی یا رفتاری ایجاد شده و الان کارآمد نمی‌باشد، پذیرفتنی نیست؛ زیرا خداوند متعال از نزول متفرق آیات با عظمت یاد می‌کند. چنان که آیه ۳۲ سوره فرقان ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَّاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا﴾؛ «و کافران گفتند: "چرا قرآن یکجا بر او نازل

نمی‌شود؟! این به خاطر آن است که قلب تو را به وسیله آن محکم داریم و (از این رو) آن را به تدریج بر تو خواندیم.» و آیه ۱۰۶ سوره اسراء ﴿وَفَرَأْنَا فَرَقْنَاهُ لِنُقَرِّأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا﴾؛ «و آن را قرآنی بخش‌بخش کرده‌ایم تا بر مردم با درنگ بخوانی و آن را خرده‌خرده فرو فرستاده‌ایم.» بر آن دلالت دارد. از دیدگاه محقق تنزیلی، راز آیات مذکور در همین نکته نهفته است که آیات به ظاهر پراکنده قرآن که به موضوعی واحد می‌پردازند و به مناسبت‌های مختلف و به منظور آمادگی روحی و افزایش ظرفیت مخاطبان، تجزیه شده و با درنگ بر مردم خوانده شده است، در یک نگاه کلان به هم پیوسته بوده و دارای انتظام می‌باشد. به عبارت دیگر، با نزول برخی موضوعات قرآنی و بروز واکنش‌های مثبت یا منفی نسبت به آن موضوعات، مباحث تفصیلی تری درباره آن موضوع نازل شده است که این امر سبب نظام‌وارگی آیات شده است. (تیموری، ۱۴۰۱ش: ۱۲۴ و ۱۹۰)

این در حالی است که در رویه نظریه داده‌بنیاد برخی از ضوابط حائز اهمیت در فهم متون دینی از جمله نظام‌وارگی، سیاق، تناظر آیات، معانی ظهیری و بطنی و ... در نظر گرفته نشده؛ بلکه گاهی برخلاف آن عمل می‌شود. به عنوان مثال؛ برای کدگذاری، واژگان از سیاق خود خارج می‌شوند یا واژگان تکراری حذف می‌گردند، در حالی که گاهی واژگان مشابه در سیاق‌های متفاوت، معانی متفاوت داشته و حذف آنها موجب از دست رفتن قسمتی از معنا می‌شود. (سعیدی‌روشن و همکاران، ۱۳۸۹ش: ۹۰)

۲.۲.۲. اجتماع خیز بودن مسأله

طرفداران رویه استنطاقی، مطالعه‌ای را موضوعی می‌داند که به یکی از مسائل اعتقادی یا وجودی حیات بپردازد. ایشان بر این باور هستند که مسأله باید از متن اجتماع برخاسته و محقق به دنبال پاسخ به مشکلی از مشکلات جامعه در محضر قرآن زانو زند. به خصوص در این عصر که مکاتب فکری و نحله‌های اعتقادی شکلی نو به خود گرفته و روز به روز بر تنوع و تعدد شباهت افزوده می‌شود. در این میان، رشد فزاینده علوم نیز مزید بر علت شده و شبهه‌ای بر شبهه دیگر و سوالی بر سوال دیگر اضافه می‌کند. از همین رو، مطالعه موضوعی قرآن به منظور کشف دیدگاه الهی برای پاسخگویی به سوالات وارده ضروری می‌نماید. شهید صدر در مورد مذکور بر این عقیده است که اکتفا کردن به بحث‌های لفظی و عدم کندوکاو در آیات قرآن بر اساس نیازهای زمانه همچنین عدم غور در مسائل اجتماعی و سیاسی، مانع بالندگی تفسیر و عجين شدن قرآن با زندگی بشر شده و این معجزه جاودان را ناکارآمد و متعلق به دوره‌ای خاص جلوه می‌دهد. در حالی که پاسخگویی و پویایی مستمر از ویژگی‌های جدایی‌ناپذیر مصحف شریف بوده که با پرداختن به مسائلی که از دل جامعه بشری برمی‌خیزد، به منصف ظهور می‌رسد. (صدر، ۱۴۲۱ق: ۱۲/۲۶-۲۸)

در حالی که در رویه تفسیر موضوعی تنزیلی، حصر بررسی دیدگاه قرآن به مسائل اجتماعی

صرف مشاهده نمی‌شود، بلکه گاهی علی‌رغم تصریح صاحب‌نظران تفسیر تنزیلی به قابلیت پرداختن این رویه به مباحث برون‌قرآنی و عدم حصر موضوعات آن به درون قرآنی، اثری که به موضوعی برون‌قرآنی پردازد، یافت نمی‌شود. تنها کتاب «سیر تکون اندیشه حاکمیت سیاسی با تأکید بر نزول آیات مدنی» اثر رضایی الواری در سال ۱۳۹۵ش به موضوعی برون‌قرآنی پرداخته ولی در این کتاب نیز کار تخصصی صورت نپذیرفته و نگارنده صرفاً در چیدمان آیات، ترتیب نزول را لحاظ کرده است. واضح است تا زمانی که صاحب‌نظران این رویه در عمل، موضوعی برون‌قرآنی را مورد پژوهش قرار ندهند، این که موضوعات تفسیر تنزیلی می‌تواند برون‌قرآنی باشد، یک ادعا می‌باشد. (تیموری، ۱۴۰۱ش: ۲۰۱)

بررسی مسائل در تفسیر موضوعی داده‌بنیاد نیز محدود به موضوعات برون‌قرآنی نمی‌شود. گرچه در بسیاری از آثار متأخر بهره‌گیری از این رویه تفسیر موضوعی در مسائلی که زائیده اجتماع است، مشاهده می‌شود از آن جمله مقاله ایازی و ربانی خوراسگانی (۱۳۹۲ش) که در آن، موانع اجتماعی تفکر در پیشرفت با بهره‌گیری از قرآن و بر اساس نظریه داده‌بنیاد شناسایی شده است یا مقاله شنبندی و قدوی (۱۳۹۵ش) که برای شناسایی مؤلفه‌های مدیریت تربیت از منظر قرآن و ارائه الگویی برای آموزش و پرورش، از نظریه داده‌بنیاد استفاده کرده‌اند؛ اما محدود کردن این رویه به موضوعی که از دل جامعه خیزد، در مبانی این رویه نوپدید به چشم نمی‌خورد. (تیموری، ۱۴۰۱: ۸۶)

۲.۲.۳. لزوم بهره‌وری از تجربه بشری

بر طبق باورهای محقق استنطاقی، میان قرآن و تجارب بشری هماهنگی و تعاملی ماندگار برقرار است. تفسیر موضوعی در دیدگاه شهید صدر، تفسیر توحیدی نامیده می‌شود تا وحدت و هم‌راستا بودن قرآن و تجارب بشری را به نمایش بگذارد. (صدر، ۱۴۲۱ق: ۱۷) واضح است مراد از وحدت میان تجارب بشری و قرآن، تحمیل تجارب بشری بر قرآن یا تحمیل متن مقدس بر تجارب بشری به شکل بی‌منطق نیست؛ بلکه مراد هم‌راستا بودن این دو در عین انطباق بر واقعیت است. به عبارت دیگر هم‌گزاره‌های قرآن اگر به درستی درک شوند، خبر از واقع می‌دهد، هم یافته‌های علمی اگر به درستی کشف شوند، منطبق بر جهان واقع است؛ بنابراین وحی و علم در حوزه معرفت‌شناختی اتفاق دارند (جلیلی، ۱۳۸۷ش: ۱۹۰) محقق در رویه استنطاقی کندوکاوه‌های درون‌قرآنی را حتی در صورت کشف نظریه قرآنی، تفسیر موضوعی ندانسته و آن را بیشتر تفسیر لغوی می‌داند؛ چرا که فاقد ژرف‌نگری در فهم معنا با عنایت به مصادیق و واقعیات خارجی است و به تجربه بشری عنایت نداشته و آن را بر قرآن عرضه نکرده تا صورت کاملی از نظریه قرآنی به دست آید. (صدر، ۱۴۲۱ق: ۱۹-۲۱؛ ایازی، ۱۳۸۳: ۴۴) محقق در رویه استنطاقی پس از مواجهه با تجارب بشری و آگاهی بر ابهامات و مجهولات با ره‌آوردی عظیم از میراث علمی بشر به سراغ قرآن رفته و

از طریق پرسش و پاسخ به گفتگوی فعال با قرآن می‌پردازد. به این ترتیب محقق به تناسب استعداد خود و دستاوردی که از تجربیات بشری دارد به استنتاج از مصحف شریف پرداخته و مقدمات اکتشاف نظریات قرآن فراهم می‌شود. (اکبری و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۲)

در رویه تنزیلی نیز از تجربیات بشری بهره برده می‌شود. به عنوان نمونه در بومی‌سازی بررسی دانش بشری و قواعد مبتنی بر تجربیات بشری یا شناخت لایه‌های فرهنگی و اجتماعی هر جامعه مدنظر محقق قرار می‌گیرد. (بهجت‌پور، ۱۳۹۷: ۲۳-۲۸؛ تیموری، ۱۴۰۱: ۱۹۸)

این در حالی است که محقق در نظریه داده‌بنیاد در تلاش است صرفاً با فهم معنای این آیات که داده‌های او محسوب می‌شوند، آن‌ها را تفسیر کند. او بر این باور است که داده‌های کیفی به شکل متن، واژه‌های مکتوب، مصاحبه و ... عبارات یا نمادهایی هستند که افراد، واقعیت‌ها و وقایع زندگی را به تصویر می‌کشند (نیومن، ۱۳۹۵: ۳۲۶ و ۴۴۲) و ضروری است تا پژوهشگر دیدگاه فرد یا متن را تنها از واژگان خود آن‌ها یا از متن مورد پژوهش استخراج نماید تا نتیجه در حد امکان تنها ریشه در داده‌ها داشته باشد. (هنینگ و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۲۵) از این رو، محقق در رویه نظریه داده‌بنیاد در تلاش است پیش‌فرض‌ها و ذهنیات خود را که حاصل دانش و تجربیات بشری است در نتیجه پژوهش دخالت نداده و از نسخه‌های دقیق و کلمه به کلمه بهره می‌برد. همچنین به منظور حصول نتیجه دقیق‌تر و واقعی‌تر به تحلیل داده‌ها در چندین مرحله می‌پردازد. در حقیقت صرف‌نظر کردن از تجربیات بشری گاه تکرار مراحل تحلیل را به دنبال دارد تا گردآوری داده‌ها تنها از داده‌های متن صورت پذیرد و این مرحله تا حد اشباع یعنی جایی که اطلاعات جدیدتری به داده‌ها افزوده نشود، ادامه می‌یابد. (مونیکه و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۸۹)

۴.۲.۲. یکسان نبودن متن معصوم و غیر معصوم

محقق در رویه استنتاجی و تنزیلی متن قرآن را الهی دانسته و مصونیت مصحف شریف از گزند تحریف را جزو اصول موضوعه خود لحاظ می‌کند (صدر، ۱۴۲۱ق: ۱۰ و ۱۱؛ بهجت‌پور، ۱۳۹۰: ۸۱؛ سعیدی‌روشن و همکاران، ۱۳۹۸: ۸۸ و ۸۹) ولی از آنجا که نظریه داده‌بنیاد بر کدگذاری و تفسیر متن استوار است، ساختارگرایی غیر قصدگراست. ساختارگرایان در عین آن که متن و ساختارهای پنهان موجود در آن را در معنای متن مؤثر می‌دانند به نقش فعال پژوهشگر در کدگذاری و رمزگشایی از متن نظر داشته و معتقدند معنای متن بسته به این که محقق در هر عصر و زمان چه کدهایی را به میان آورد و به چه نحوه از متن رمزگشایی کند، تغییر می‌یابد (واعظی و سعیدی‌روشن، ۱۳۹۳: ۱۹۷ و ۱۹۸)

برخی از اهل تحقیق بر این باور هستند که «نظریه داده‌بنیاد» حاصل یک فرآیند رفت و برگشتی است که پس از تحلیل اولیه متن، محقق به متن بازگشته و بر اساس تحلیل اولیه

و اطلاعات کسب کرده سعی در فهم عمیق‌تر متن می‌نماید و چه بسا اطلاعات به دست آمده موجب تحول معنایی شود. بر این مبنا معنای متون قابلیت تغییر دارد. (Krippendorff, 2004, P. 85-88)

این در حالی است که پژوهشگر قرآنی به دلیل وحیانی بودن متن مصحف شریف واقع‌گرای قصدگراست. اصولاً روش‌های تحلیل متون که در علوم اجتماعی وجود دارند به نوعی موجب تحمیل نظریه معناشناختی ساخت‌گرا در تحلیل قرآن و روایات می‌شوند به این نحو که در تحلیل متون به دنبال کشف مفاهیم بوده و از تصدیقات و گزارشات موجود در متون دینی که از سوی شارع مقدس آمده، غافل می‌شود. این امر باعث می‌شود که محقق قرآنی آیات و روایات را مانند سایر منابع معرفتی انگاشته و به یک شیوه، تحلیل کند.

نتیجه‌گیری

- در قرن حاضر به جهت طلوع مکاتب فکری جدید و بروز شبهات نوپدید، سبک تفسیر موضوعی شکوفا و به انحای مختلف صورت می‌پذیرد. سبک تفسیر موضوعی استنتاجی که در آن محقق در پی کشف دیدگاه قرآنی در مسائل اجتماعی و نوظهور می‌باشد، سبک تفسیر موضوعی تنزیلی که محقق در آن به دنبال کشف روش‌های تحول فرهنگی و نهادینه کردن آموزه‌های قرآنی در عصر نزول و بومی‌سازی آن روش‌های در اعصار مختلف است و سبک تفسیر موضوعی نظریه داده‌بنیاد که محقق در آن در پی کشف دیدگاه قرآنی از صرف داده‌ها، بدون دخالت پیش‌فرض‌هاست، سه شیوه مطرح معاصر در این عرصه هستند.

- ارزیابی سبک‌های مطرح در تفسیر موضوعی از طریق مقارنه آنها یکی از مؤثرترین روش‌ها برای سنجش میزان کارایی سبک‌ها و شناخت نقاط ضعف و قوت آنهاست که این مهم موجب ارتقاء هر سبک شده است و درک دقیق‌تر مراد الهی و دیدگاه قرآنی را میسر می‌سازد.

- «قرآن، کتابی برای تاریخ نه در تاریخ»، «قابلیت پاسخگویی قرآن در مسائل نوپدید»، «لزوم کشف دیدگاه قرآن»، «نظام‌وارگی قرآن»، «اجتماع‌خیز بودن مسأله»، «لزوم بهره‌وری از تجربه بشری» ملاک‌هایی است که در این مقاله بر اساس آن‌ها، مقارنه سه سبک مطرح معاصر در تفسیر موضوعی در دو جنبه اشتراکی و افتراقی صورت پذیرفته است.

- از جمله مبانی مشترک سبک تفسیر موضوعی استنتاجی، تنزیلی و نظریه داده‌بنیاد فرازمانی بودن قرآن است. این حقیقت که قرآن به عنوان معجزه جاویدان که آخرین هدیه آسمانی به آخرین رسول الهی است، برای همیشه تاریخ بوده و محدود به دوره‌ای خاص نیست و این که ظرفیت پاسخگویی به مسائل نوپدید را دارد و این که در بررسی قرآنی، کشف نظر الهی ضروری است، مطالبی است که در عناوین «قرآن، کتابی برای تاریخ نه در تاریخ»، «قابلیت پاسخگویی قرآن در مسائل نوپدید»، «لزوم کشف دیدگاه قرآن» مورد

بررسی قرار گرفت.

- «نظام‌وارگی قرآن»، «اجتماع‌خیز بودن مسأله»، «لزوم بهره‌وری از تجربه بشری» و «یکسان نبودن متن معصوم و غیر معصوم» از جمله مبانی افتراقی این سه سبک تفسیر موضوعی است. نظام واره بودن قرآن از مبانی دو سبک استنتاجی و تنزیلی است ولی نظریه داده‌بنیاد به آن بی‌توجه بوده و در عمل نیز با خروج واژگان از آیات و حذف آیات تکراری نظام موجود در قرآن را نادیده می‌گیرد. اجتماع‌خیز بودن مسأله از مواردی است که سبک استنتاجی بر آن ملتزم بوده و اصولاً قوام این سبک تفسیری منوط بر آن است. این در حالی است که دو سبک دیگر بر این مسأله تأکید ندارند. هرچند در عمل سبک داده‌بنیاد بدان پرداخته ولی سبک تنزیلی از آن مغفول مانده است. استفاده از تجارب بشری از مبانی سبک تفسیر موضوعی استنتاجی است، در حالی که نظریه داده‌بنیاد مخالف آن بوده و اصولاً مبدأ پیدایش و خاستگاه این سبک تفسیری حذف پیش‌فرض‌ها و تجربیات بشری است. در این میان، سبک تنزیلی طریقی میانه در پیش گرفته و بدون تصریح در عمل از تجارب بشری بهره برده است. یکسان نبودن متن معصوم با غیر معصوم از اصول موضوعه بیشتر رویه‌های تفسیری است در حالی که بر اساس عقیده برخی از صاحب‌نظران در نظریه داده‌بنیاد یکسان‌انگاری متن معصوم و غیر معصوم مشاهده می‌شود.

- علاوه بر موارد افتراقی سه سبک که در شماره پیش از نظر گذشت؛ سبک استنتاجی به موضوعات برخاسته از اجتماع نظر داشته و محقق در این سبک تفسیر موضوعی با کوله‌باری از دانش بشری به سراغ قرآن می‌آید. در حالی که در سبک تنزیلی و داده بنیاد قابلیت بررسی موضوعات درون‌قرآنی فراهم است. بهره‌وری از تجربیات بشری نیز که در سبک داده‌بنیاد به طور کل مردود بوده و اصولاً خالی‌الذهن بودن محقق و استفاده صرف از داده‌ها شاخصه این سبک تفسیر موضوعی است، در سبک تنزیلی نیز بیشتر از تجربیات بشری در مرحله بومی‌سازی استفاده می‌شود تا در استخراج نظریه قرآنی.

- توجه به موارد مذکور سنجش میزان کارآمدی هر رویه را میسر ساخته و می‌تواند فرصتی برای تصحیح نقاط ضعف و تکمیل نقاط قوت هر سبک باشد. همچنین امکان بهره‌مندی از مزایای سبک‌های متنوع تفسیر موضوعی در کنار یکدیگر را فراهم آورد.

کتابنامه

- آقای اقدم، سعیده؛ سبحانی یامچی، محمد (۱۳۹۴ش): «شیوه‌های مهندسی فرهنگ نماز در جامعه اسلامی بر اساس تفسیر تنزیلی»، نهمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های قرآنی.
- اکبری، رضا؛ شیرزاد، محمدحسن؛ شیرزاد، محمدحسین (۱۳۹۳ش): «بازخوانی نظریه شهید صدر در تفسیر موضوعی قرآن کریم با تکیه بر اندیشه هرمنوتیکی گادامر»، دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات قرآن و حدیث سال هفتم، صص ۳۷-۶۱.
- ایازی، سیدمحمدعلی (۱۳۸۳ش): «تفسیر موضوعی از نگاه شهید صدر»، پیام جاویدان، شماره ۲، صص ۳۵-۴۸.
- ایازی، علی‌نقی؛ ربانی خوراسگانی، علی (۱۳۹۳ش): «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت بر اساس نظریه پردازی داده‌محور از قرآن»، سال ۲۵، شماره ۲، پیاپی ۵۴، صص: ۸۱-۹۶.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۲ش): «تفسیر تنزیلی؛ مبانی، اصول، قواعد و فوائد»، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- _____ (۱۳۹۳ش): «روش کشف الگوی اسلامی مهندسی فرهنگی»، مجله راهبرد اندیشه، شماره ۲۷، صص ۹۱-۱۱۸.
- _____ (۱۳۹۶ش): «سیر فرهنگ‌سازی پوشش اسلامی (با رویکرد تفسیر تنزیلی)»، قم: تمهید.
- _____ (۱۳۹۷ش): «نقش تفسیر تنزیلی در پیشرفت»، قیسات، سال ۲۳، صص ۵-۳۱.
- بهجت پور، زینب (۱۳۹۸ش): «سیر تنزیلی اسماء و صفات قرآن»، قم: بوستان کتاب.
- تیموری، نسیم (۱۴۰۱ش): «ارزیابی روش شناختی نظریه‌های مطرح در تفسیر موضوعی»، رساله سطح ۴، مجتمع آموزشی علوم اسلامی کوثر.
- جانکر، جان؛ پنینک، بارتجان (۱۳۹۴ش): «ماهیت روش‌شناسی تحقیق»، ترجمه: محمدتقی ایمان و عبدالرضا امانی‌فر، شیراز: دانشگاه شیراز.
- جلیلی سنزقی، سیدهدایت (۱۳۸۷ش): «تفسیر موضوعی، چستی، بنیان‌ها و پیش‌فرض‌ها»، قم: بوستان کتاب.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰ش): «تفسیر تسنیم»، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ سوم.
- دادگر، یدالله؛ نجفی، سید محمدباقر (۱۳۸۰ش): «مبانی فقهی پیشرفته اقتصاد اسلام»، تحلیل کتاب اقتصادنا، کرمانشاه: دانشگاه رازی.
- داننده، اکبر؛ محمدی‌راد، حمید؛ محمدی‌راد عزیزه (۱۳۹۶ش): «مراحل عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی»، همایش علمی عفاف، حجاب و سبک زندگی، ۱۸ص‌فحه، سایت سیلیویکا.
- رضایی الواری، محمدرضا (۱۳۹۵ش): «سیر تکون اندیشه حاکمیت سیاسی با تأکید بر نزول آیات مدنی قرآن»، استاد راهنما: بهروزی‌لک، غلام‌رضا، قم: دانشگاه باقر العلوم.
- سعیدی‌روشن، محمدباقر؛ موسوی، هادی؛ رجبی، محمود؛ محمدی‌فرد، علیرضا (۱۳۹۸ش): «تحلیلی بر کاربست نظریه‌ها و مفاهیم علوم اجتماعی در فرایند نظریه‌پردازی قرآنی/دینی»، روش‌شناسی علوم انسانی، سال ۲۵، شماره ۱۰۰، صص ۸۱ تا ۹۸.
- سلیمانی، مرحمت (۱۳۹۴ش): «مهندسی عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی»، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، استاد راهنما: حمید محمدی‌راد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی مراغه.
- شنبندی، بهادر؛ فدوی، محبوبه سادات (۱۳۹۵ش): «شناسایی مؤلفه‌های مدیریت تربیت بر مبنای آموزه‌های قرآن کریم به منظور ارائه مدل مفهومی (نظریه داده‌بنیاد)»، مجله مدیریت فرهنگی، سال دهم، شماره ۳۳ و ۳۴، صص ۱۵-۳۰.
- صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۶۹ش): «سنت‌های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن»، مترجم: حسین منوچهری، تهران: نشر فرهنگی رجاء.
- _____ (۱۳۷۹ش): «تفسیر تجزیه‌ای و تفسیر موضوعی» مترجم: سعید عباسی‌نیا، گلستان

- قرآن، شماره ۲۷، صص ۳۶ - ۳۹.
- _____ (۱۴۲۱ق): «المدرسه القرآنيه (موسوعه شهيد صدر ج ۱۹)» قم: مركز الأبحاث و الدراسات التخصصيه للشهيد الصدر.
- _____ (۱۴۲۹ق): «كتاب فلسفتنا»، قم: مركز الأبحاث و الدراسات التخصصيه للشهيد الصدر.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق): «الميزان فی التفسیر القرآن»، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
- عابدی نژاد داورانی، امین رضا (۱۳۹۴ش): «روش کشف سیاست‌های پیشرفت با تأکید بر آراء شهید صدر»، معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۱۳، صص ۱۳۱ - ۱۵۴
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق): «الکافی»، تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق): «بحار الانوار الجامعه الدرر الاخبار الاثمه الاطهار (ع)»، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲ش): «جامعه و تاریخ»، تهران: انتشارات صدرا.
- معرفی محمدی، عبدالحمید (۱۳۹۳ش): «روش‌شناسی شهید صدر در اقتصاد اسامی؛ از نگاهی دیگر»، معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۱۱، صص ۹۵-۱۱۸.
- منصوریان، یزدان (۱۳۸۶ش): «گراندد تئوری چیست و چه کاربردی دارد؟»، ویژه‌نامه همایش علم اطلاعات و جامعه اطلاعاتی، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- موسوی، سید جمال‌الدین (۱۳۸۲ش): «تفسیر موضوعی راهبرد نوین در فهم قرآن»، گلستان قرآن، شماره ۱۴۵، صص ۱۱-۱۴.
- مونیکه، هنینک؛ اینگه، هاتر؛ اجی، بیلی (۱۳۹۴ش): «روش‌های تحقیق کیفی»، مترجمان: علیرضا صادقی؛ مهدی ابراهیمی، تهران: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش و سنجش افکار.
- نوربخش و لاشدی، اسماعیل؛ ماشینیچی، علی اصغر؛ رنجبر، مختار (۱۳۹۹ش): «طراحی الگوی تربیت اجتماعی از منظر قرآن و سنت بر اساس نظریه داده‌بنیاد»، مجله مطالعات اسلامی در حوزه سلامت، دوره ۴، شماره ۴، صص ۷۵-۸۸.
- نیومن، ویلیام لارنس (۱۳۹۵ش): «روش‌های پژوهش اجتماعی»، ترجمه: ابوالحسن فقیهی و غسل آغاز، تهران: ترمه.
- یساقی، علی اصغر؛ ایازی، سیدمحمدعلی (۱۳۸۹ش): «تحلیل مبانی و رویکرد شهید صدر به تفسیر موضوعی»، مجله فقه و تاریخ تمدن، سال ۶، شماره ۲۵، صص ۱۹۶-۲۱۷.
- واعظی، احمد؛ سعیدی روشن، محمدباقر (۱۳۹۳ش): «نظریه تفسیر متن»، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

- Krippendorff, Klaus, (2004), Content Analysis: An Introduction to Its Methodology, Thousand Oaks, London: Sage Publications.

Bibliography

- Abedi Nejad Davarani, Aminreza (2014 AD). The method of discovering the policies of progress with emphasis on the opinions of Martyr Sadr, Knowledge of Islamic economics, Number 13, pp. 131-154.
- Aghaei Aghdam, Saeedeh; Sobhani Yamchi, Mohammad (2014 AD). Methods of Engineering the Culture of Prayer in Islamic Society based on Tafsir Tanzili, The 9th International Conference on Qur'anic Studies.
- Akbari, Reza; Shirzad, Mohammad Hassan; Shirzad, Mohammad Hossein (2013 AD). Rereading the theory of Martyr Sadr in the thematic interpretation of the Holy Qur'an based on Gadamer's hermeneutic thought, two scientific quarterly journals of Qur'an and Hadith studies of the seventh year. pp. 37-61.
- Ayazi, Ali Naghi; Rabbani Khorasgani, Ali (2013 AD). Social barriers to thinking in the Islamic model of progress based on data-oriented theorizing from the Qur'an, year 25, number 2, series 54, pp: 81-96.
- Ayazi, Seyyed Mohammad Ali (2013 AD). Thematic interpretation from the point of view of Martyr Sadr, Eternal message, number 2, pp. 35-48.
- Bahjatpour, Abdul Karim (2016 AD). Course of Culturalization of Islamic Clothing (with an approach of Tafsir Tanzili), Qom: Tamhid.
- Bahjatpour, Abdul Karim (2013 AD). Method of discovering the Islamic pattern of cultural engineering, thought strategy magazine, no. 27, pp. 91-118.
- Bahjatpour, Abdul Karim (2017 AD). Role of Tafsir Tanzili in development, Qabasat, Year 23, pp. 5-31.
- Bahjatpour, Abdul Karim (2012 AD). Tafsir-E-Tanzili; Fundamentals, Principles, Rules and Benefits, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought.
- Bahjatpour, Zeynab (2018 AD). The descending course of the names and attributes of the Qur'an, Qom: Book Garden.
- Dadgar, Yadullah; Najafi, Seyyed Mohammad Bagher (2001 AD). The advanced jurisprudential foundations of Islamic economics, analysis of the book of Our Economics, Kermanshah: Razi University.
- Danandeh, Akbar; Mohammadi Rad, Hamid; Mohammadi Rad Azizeh (2016 AD), Stages of Chastity and Hijab in Tafsir Tanzili, Scientific conference on chastity, hijab and lifestyle, 18 pages, Silivika site.
- Jalili Sanzighi, Seyyed Hedayat (2007 AD). Thematic Interpretation, Quidity, Foundations and Presuppositions, Qom: Book Garden.
- Junker, John; Penink, Bartjan (2014 AD). The nature of research methodology, Translation: Mohammad Taghi Imanlou and Abdul Reza Amanifar, Shiraz: Shiraz University.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1407 AH). Al-Kafi. Research and correction by Ali Akbar Ghaffari and Mohammad Akhundi, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyah.
- Majlesi, Mohammad Bagher (1404 AH). Bihar al-Anwar al-Jami'ah al-Durar al-Akhbar al-A'imma al-Athar (AS), Beirut: Al-Wafa' Institute.
- Mansouriyani, Yazdan (2007 AD). What is grounded theory and what is its application? Special issue of the Information Science and Information Society Conference,

- Isfahan: University of Isfahan.
- Mo'arrefi Mohammadi, Abdul Hamid (2013 AD). Shahid Sadr's methodology in the economy of names from another point of view, Knowledge of Islamic economics, number 11, pp. 95-118.
 - Monique, Heninck; Inge, Hatter; Agee, Billy (2014 AD). Qualitative research methods. Translators: Alireza Sadeghi; Mehdi Ebrahimi. Tehran: Islamic Republic of Iran Broadcasting, Center for Research and Evaluation of Thoughts.
 - Motahari, Morteza (2012 AD). Society and history, Tehran: Sadra Publications.
 - Mousavi, Seyyed Jamaluddin (2003 AD). Thematic interpretation, A new strategy in understanding the Qur'an. Qur'an Garden, number 145, pp. 11-14.
 - Newman, William Lawrence (2016 AD). Social research methods. Translation: Abolhassan Faqihi and Asal Azam. Tehran: Termeh.
 - Rezaei Alviri, Mohammad Reza (2015 AD). The Evolution of the Thought of Political Sovereignty with an emphasis on the Revelation of the Civil Verses of the Qur'an, Supervisor: Behrouzi Lak, Gholam Reza. Qom: Baqer al-Uloom University.
 - Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (2000 AD). Analytical interpretation and thematic interpretation. Translator: Saeed Abbasinia. Qur'an Garden. Number 27, pp. 36-39.
 - Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1429 AH). Book of Our Philosophy, Qom: Martyr Sadr's Research and Specialized Studies Center.
 - Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1421 AH). Qur'anic School (Encyclopedia of Martyr Sadr, Vol. 19), Qom: Martyr Sadr's Research and Specialized Studies Center.
 - Sadr, Seyyed Mohammad Bagher (1990 AD). Social traditions and philosophy of history in the Qur'anic school, translator: Hossein Manouchehri, Tehran: Raja's Cultural Publishing House.
 - Saedi Roshan, Mohammad Baqer; Mousavi, Hadi; Rajabi, Mahmoud; Mohammadi Fard, Alireza (2018 AD). An analysis of the application of theories and concepts of social sciences in the process of Qur'anic/religious theorizing, Methodology of human sciences, year 25, No. 100, pp. 81-98.
 - Shanbodi, Bahador; Fadavi, Mahbubeh Sadat (2015 AD). Identifying the components of education management based on the teachings of the Qur'an in order to provide a conceptual model (database theory). Journal of cultural management. 10th year No. 33 and 34. pp. 15-30.
 - Soleimani, Marhamat (2014 AD). Supervisor: Hamid Mohammadi Rad. Chastity and hijab engineering in Tafsir Tanzili. Master's thesis. University of Sciences and Education of the Holy Qur'an. Maragheh Faculty of Qur'anic Sciences.
 - Teymouri, Nasim (1401 AD). Methodological evaluation of the proposed theories in thematic interpretation, Dissertation level 4. Kosar Islamic Sciences Educational Institute.
 - Yasaghi, Ali Asghar; Ayazi, Seyyed Mohammad Ali (2009 AD), Analysis of Martyr Sadr's Basics and Approach to thematic Interpretation, Fiqh and History of Civilization Journal, Year 6, Number 25, pp. 196-217.